

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ГРОМАДЯНИНА І ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Р. Ю. Синельников, м. Київ

Розкривається зміст поняття “громадянська ідентичність” у контексті специфіки взаємовідносин між громадянином (громадянським суспільством) і державою (державними органами влади). Встановлено, що саме від своєрідності індивідуального досвіду громадянина в організаційному, правовому, економічному та фінансовому просторі держави залежить формування образу держави у його свідомості. Цей процес визначено як один із ключових факторів становлення громадянської ідентичності, оскільки він стосується задоволення потреби в безпеці і самореалізації та виправдання власного існування як члена громадянської спільноти. Проаналізовано також і зворотний процес реактивності держави на громадянські запити суспільства та їх можливі наслідки, що представлено у вигляді авторської моделі. Стверджується, що для того щоб усвідомити таке складне і динамічне явище, як громадянська ідентичність, недостатньо лише проаналізувати її сутнісні характеристики, а слід говорити про найсуттєвіші політико-психологічні чинники, котрі призвели до актуального стану громадянської ідентичності в українському суспільстві.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянська позиція, суспільний договір, громадянсько-державний устрій, політичний дискурс.

Проблема. У нинішніх умовах українська громадянська ідентичність переживає процес глибинної кризи, але водночас оновлюється і विकристалізується. Вона постає не лише як політико-психологічний феномен, а і як базова передумова національної та державної безпеки. В умовах несформованої або “розмитої” громадянської ідентичності легко відбувається нав’язування чужої громадянської ідентичності, що йде врозріз із державними цінностями і приховує в собі небезпеку сепаратизму чи інших антидержавних явищ.

Мета статті: розкрити сутність та проблематику явища громадянської ідентичності, а також з'ясувати роль взаємовідносин “громадянин – держава” як ключового чинника її становлення.

На саме визначення громадянської ідентичності в наукових джерелах натрапляємо досить рідко. Тут можна навести, зокрема, запропоноване Т. В. Водолажською визначення, яке охоплює два аспекти цього явища. У її розумінні громадянська ідентичність – це: “1) усвідомлення належності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для індивіда значущий смисл; 2) феномен надіндивідуальної свідомості, ознака (властивість) громадянської спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта” [2]. Ці два визначення не є взаємозаперечними, а наголошують на різних аспектах громадянської ідентичності.

Перше з них стосується специфіки долучення окремих осіб до громадянської спільноти через усвідомлення ними своєї належності до неї. Під цим кутом зору громадянська ідентичність є компонентом соціальної ідентичності, тобто індивідуального знання про те, що особистість належить до певної соціальної групи, разом з її емоційним і ціннісним сенсом групового членства (Г. Теджфел). У цьому контексті громадянська ідентичність виступає однією з багатьох категорій поряд із статевою, віковою, етнічною, національною, релігійною та іншими ідентичностями. Для громадянина функція громадянської ідентичності полягає в реалізації базових потреб особистості в належності до групи. Почуття “Ми”, яке об'єднує людину з великою спільнотою, дає їй змогу відчувати себе більш упевнено перед складною і не завжди зрозумілою їй соціальною реальністю. Громадянська ідентичність фіксує єдність інтересів особистості з інтересами даної соціальної спільноти і таким чином виконує як захисну функцію, так і функцію самореалізації та самовираження, дає змогу впливати на громадянську спільноту, що виявляється в політичній та громадянській активності. Належність до громадянської спільноти визначається в більшості випадків волею обставин (народження, проживання) – тобто даністю, а не індивідуальним свідомим рішенням. Це зумовлює сприйняття даної соціальної групи як заданої ззовні, а відповідно, соціальна роль громадянина не завжди однозначно позитивно приймається ним.

Друге з визначень громадянської ідентичності стосується специфіки існування та розвитку громадянської спільноти як цілісності, як колективного, сукупного суб'єкта на протиставлення сукупності людей, об'єднаних певними ознаками. Громадянська ідентичність як результат самоусвідомлення спільноти є її властивістю, що характеризує суб'єктність поряд з такими ознаками, як взаємопов'язаність і взаємозалежність членів спільноти, а також її здатність виявляти різні форми спільної активності. При цьому громадянська ідентичність як результат

саморефлексії спільноти розглядається як найбільш високий і складний рівень розвитку її суб'єктності.

На нашу думку, громадянська ідентичність – це насамперед відчуття належності особи до певної держави. Держава в цьому випадку постає як організація, чи то пак організаційний простір, у якому проживає і з яким взаємодіє громадянин. До сутнісних характеристик громадянської ідентичності Л. Кнефелькамп відносить, зокрема, такі:

1) громадянська ідентичність не формується в ізоляції – лише у взаємодії громадянина з іншими громадянами та в контексті участі в соціальних, політичних, економічних структурах;

2) громадянська ідентичність не тотожна, але тісно пов'язана з інтелектуальним і етично-моральним розвитком;

3) громадянська ідентичність – це холістичне утворення; вона вимагає здатності як до критичного мислення, так і до емпатії, спонукає громадянина ідентифікувати себе з іншими громадянами, які можуть дуже сильно відрізнятися від нього [9].

Існує кілька підходів до виокремлення основних компонентів громадянської ідентичності. Більшість дослідників, серед яких зокрема Н. В. Безгіна, І. В. Вилкова, О. А. Коряковцева, Т. В. Бугайчук та ін., виділяють у структурі громадянської ідентичності такі компоненти:

1) когнітивний – знання про належність до певної соціальної спільноти;

2) ціннісний – позитивне чи негативне ставлення до факту належності;

3) емоційний – прийняття або неприйняття громадянської спільноти як групи членства, як результату дії двох попередніх компонентів;

4) поведінковий – реалізація своїх уявлень про належність до даної спільноти в соціально значущих діях [1].

Знання про належність до громадянської спільноти передбачає наявність уявлень (не завжди повних, адекватних і несуперечливих) про ознаки ідентифікації, принципи і засади даного об'єднання (територіальні, культурні, політичні тощо), про громадянство і характер взаємин громадянина і держави та громадян між собою. До них належить образ держави, що займає ту чи іншу територію, визначає характер соціальних взаємовідносин, систему цінностей, а також народ (або народи), що населяє певну територію, зі своєю культурою, мовою і традиціями.

Визнання або невизнання людиною особистісного сенсу цих елементів, їх значущість і включеність у систему цінностей відображає ціннісний компонент. Ціннісний і емоційний компоненти громадянської ідентичності можуть переважати й істотно впливати на зміст когнітивного компонента.

Найважливішими складовими емоційного компонента громадянської ідентичності є почуття гордості чи сорому, викликані громадянською спільністю і належністю до неї. Гордість за свою країну є найважливішим індикатором ставлення до громадянської належності як до цінності. Таким чином, становлення громадянської ідентичності фіксується не лише фактом усвідомлення громадянської належності, а й більшою мірою тим ставленням, яке до неї виявлено, і прийняттям даного факту як значущого в житті людини.

Основою переживання громадянської ідентичності є внутрішня співвіднесеність громадянина з державою, свого роду діалог з державою, у який він час від часу вступає. Цю співвіднесеність ми вважаємо для кожного громадянина неминучою через його природну зацікавленість у власній соціальній самореалізації. Остання ж, як правило, відбувається в певних заданих соціумом формах, за певними правилами; вона може насправді відбуватися лише в певному організаційному просторі.

Держава є тією універсальною організацією, що продукує організаційний простір, у якому має розгортатися соціальна самореалізація кожного громадянина. Цей організаційний простір визначається передусім правовим полем, що створюється державою (не лише офіційними правовими нормами, а й також – навіть більшою мірою – реальною правовою практикою); регламентацією економічної активності, стандартами пересічних фінансових досягнень. Крім того, громадянин систематично контактує з представниками державної влади різних рівнів, що істотно позначається на шляхах і способах реалізації його соціальної активності [7].

Різні за типом держави практикують різні рівні регламентації активності громадян: від моделі “державо-мінімум” (державо майже не втручається в життя людей) до моделі тоталітарної держави, яка в різний спосіб контролює всі сфери життя, у тому числі цілком приватні. Але в будь-якому разі держава як організація створює певний аксіологічний простір, де визначено різні цінності – від світоглядно-політичних та патріотичних цінностей до цінності громадянина як такого. Елементи аксіологічного простору держави істотно впливають на самореалізацію людини, заздалегідь формують її через певні зразки та моделі.

Тому соціальна самореалізація передбачає доволі добре розуміння явних і неявних правил та цінностей, що існують у державі, – організації суспільства, а також адаптацію до них. Усі вони, а також утворення аксіологічного простору держави, усвідомлено та неусвідомлено осмислюються громадянами. Спільність громадян, що утворюється внаслідок існування держави, являє собою специфічний консорціум – об’єднання людей унаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї глобальної організації.

Як уже зазначалося вище, громадянська ідентичність є психологічною основою функціонування держави, що переживається як окремим громадянином, так і спільнотою громадян. Така державотвірна спільнота є, на відміну від суспільства і нації, субстратом держави; вона ідентифікує і реалізує себе в соціальному світі через державу та завдяки державі.

В основі факторів, що впливають на громадянську ідентичність, лежить інтеріоризація основних смислів щодо явища громадянськості, які транслюються соціумом. Усі чинники слід розглядати в межах трьох рівнів:

1) “вербальний” – те, що людина чула (настановлення, що панують у масовій свідомості; стереотипи щодо держави і державності, а також емоційно забарвлені політичні міфи);

2) “невербальний” – те, що людина бачить у суспільстві довкола себе; вона сприймає і засвоює різноманітні моделі соціальної поведінки, які є соціально прийнятними, схвалюваними соціумом;

3) “поведінковий” – те що людина переживає сама на власному досвіді.

Індивідуально-досвідні утворення стосуються взаємодії з представниками держави (зокрема державною владою різних рівнів), а також пов’язані з безпосереднім досвідом активності особистості в межах правового поля та економіко-фінансового простору конкретної держави. Унаслідок такої активності формується громадянська позиція особистості. За визначенням Н. В. Хазратової, громадянська позиція оцінюється за трьома параметрами:

1) внутрішнім (сприятливість або несприятливість середовища для власної самореалізації, що зумовлює ставлення до держави як до “своїї” або “чужої”, “дружньої” або “ворожої”);

2) зовнішній (упорядкованість соціального середовища, його прогнозованість та передбачуваність, що пов’язані з потребою особистості в безпеці, захищеності від соціальної експансії);

3) сенсовірний – почуття виправданості власного існування, насамперед як члена спільноти, як її невід’ємної складової. Це почуття спричинене потребою в сенсі буття, яке особистість може шукати відокремлено від інших, а часом, навпаки, приєднуючись до організаційної спільноти, поділяючи (запозичуючи) притаманну їй систему сенсів. Таким чином, особистість оцінює не владу, а організаційний простір, який сформувався довкола неї. З огляду на цю оцінку формуються різні типи сприймання образу держави. Дані типи лежать у межах біполярних полюсів “Я-антиЯ”, “лад-безлад”, “сенса-абсурд” [7].

Образ держави потстає як регулятор активності особистості в організаційному середовищі держави. І саме відповідний образ держави визначає формування громадянської ідентичності, впливаючи або

інтеграційно (тобто об'єднуючи громадянське суспільство довкола державних смислів), або деструктивно. Сформований образ держави диктує характер взаємовідносин між державою і її громадянами. Вони можуть бути як максимально деструктивними (у разі об'єкт-об'єктних відносин), коли особистість сприймає державу як великий механізм (наприклад, апарат насилля), а себе – як його гвинтик, тобто дає об'єктне тлумачення і собі, і державі, так і максимально конструктивними, партнерськими (суб'єкт-суб'єктними), які передбачають визнання суб'єктного першоджерела за кожною стороною відносин, тобто як за громадянським суспільством, так і за органами державної влади.

Об'єкт-суб'єктні відносини, як і суб'єкт-об'єктні, передбачають нерівномірний розподіл суб'єктності в сприйманні особистості: у першому випадку суб'єктність визнається за державою, особистість бачить себе пішаком у чужій грі; у другому роль об'єкта використання відводиться державі, а собі – роль джерела активності.

На думку О. М. Юдіної, громадянське суспільство і державні органи влади пов'язані між собою своєрідним “колективним договором”. Основою такого договору є три фундаментальні засади: 1) моральний порядок; 2) право (закон); 3) знання. Дотримання цих засад не лише гарантує погодження політичної діяльності громадянського суспільства і державних органів – вони забезпечують також автономію духовного світу особистості, її незалежність у вчинках і лінії поведінки. Ці засади є триединою базою, яка дає змогу особистості зайняти громадянську позицію щодо держави, в якій вона проживає, і щодо державної влади зокрема.

Місце і роль особистості в системі політичних відносин визначається тим, до якого принципу схиляється суспільство – до індивідуалізму, який стверджує суверенність громадянських прав кожної людини, чи до етатизму, який передбачає домінування інтересів держави та її інститутів над політичною волею громадянина. У першому випадку йдеться про патерналістську систему “державна – підданий”, де підданий підпорядковується державній владі та позбавлений свободи вибору. У другому випадку права людини і громадянина розглядаються як найвища цінність, а їх гарантування – як головна функція держави [8].

У ситуації невиконання владою “суспільного договору” і недотримання демократичних процедур народовладдя громадянська ідентичність може набувати рис протестної. У цій ситуації провладний дискурс опиняється в опозиції до громадянської ідентичності, яка спонукає її носіїв брати на себе відповідальність за громаду, а не покладатися на владу. Саме тому однією з ключових рис громадянського суспільства, на яку вказують західні дослідники, є “легалізація громадянської непокори, на противагу політичній сфері держави” [3; 5]. Ця логіка дедалі частіше опиняється в полі зору вітчизняних науковців, які визнають: “У країнах, що розвива-

ються і прагнуть перетворитися із «закритих» на «відкриті», ... громадянське суспільство зароджується в боротьбі за відновлення своїх інтересів перед авторитарними чи тоталітарними режимами», підкреслюючи при цьому значення інтернет-комунікацій у цій боротьбі [4].

Основна проблема та, навіть, трагізм української громадянської ідентичності полягає в підміні моделі побудови взаємовідносин між державою і громадянським суспільством. Понад століття українське суспільство існувало під впливом чужорідних ідей, чужого дискурсу, у межах російської (імперської) моделі побудови громадянсько-державного устрою, і сьогодні воно намагається трансформуватись у модель європейську (рис.).

Рис. Взаємовідносини між державними органами влади і громадянським суспільством

Європейській моделі властиві такі ознаки, як раціональність, кооперативність (заснована на суспільному договорі) та наявність зворотного зв'язку між суспільством і органами державної влади. Натомість російська модель характеризується ірраціональністю (тобто сповнена міфів і заснована на ірраціональному дискурсі), пригніченням та заборонаю (у тому числі на законодавчому рівні) громадянських кооперацій, а також репресивним мисленням. Останнє полягає в розриві зворотного зв'язку між державою (владою) і суспільством або пригніченні його джерела, що є ознакою тоталітарної держави.

Висновки. Разом із трансформацією моделі побудови взаємовідносин між державою і громадянським суспільством відбувається й заміна громадянських ціннісно-смыслових орієнтирів, розвиваються політичні

міфи та стереотипи, ставляться під сумнів суспільні упередження і, як наслідок, викристалізується інша громадянська ідентичність українців. Діагностика особливостей нової української громадянської ідентичності та чинників, які впливають на її розвиток, є перспективним та актуальним напрямком подальших наукових досліджень. Прозорість, чіткість та мобільність побудови взаємовідносин між державою як управлінською системою і громадянином можуть суттєво трансформувати громадянську ідентичність особистості в бік проукраїнської (продержавницької) ідентичності. Усвідомлення цього факту та робота над налагодженням таких зв'язків можуть сприяти становленню повноцінних і рівноправних взаємовідносин, у яких обидві сторони взаємодії будуть виступати відповідальними суб'єктами своєї активності (суб'єкт-суб'єктні відносини). Адже досвідна активність громадянина детермінує зміни в таких глибинних аспектах особистості, як відчуття безпеки й захищеності, відчуття справедливості, можливість самореалізації та виправданість сенсу існування громадянина – невід'ємної частини як української спільноти, так і Української держави.

Література

1. *Безгина Н. В.* Психологическая структура гражданской идентичности / Н. В. Безгина // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2013. – № 3-1. – С. 244–247.
2. *Водолажская Т. В.* Идентичность гражданская / Т. В. Водолажская // Социология: Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
3. *Куприянов А. И.* Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / А. И. Куприянов // Сборник статей / [отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г. Н. Ульянова]. – М. : РОССПЭН, 2007. – 302 с.
4. *Онищенко О. С.* Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства : [монографія] / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – 248 с.
5. *Токвиль А. де.* Демократия в Америке / Токвиль Алексис де. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
6. *Хазратова Н. В.* Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей / Н. В. Хазратова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 112–116.
7. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : монографія. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
8. *Юдіна О. М.* Політико-психологічні аспекти ставлення особистості до держави / О. М. Юдіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : мат-ли Другої всеукр. наук. конф. 13-14 листопада 1997 р. / МОН України, Ін-т соц. та політ. психологів України, Асоц. політ. психологів України. – К. : ДОК-К, 1997. – С. 312–314.

9. *Knefelkamp L. Civic Identity: Locating Self in Community* [Електронний ресурс] / L. Lee Knefelkamp // *Diversity & Democracy*. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 1–3. – Режим доступу: <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf>

References

1. Bezgina, N. V. (2013). Psikhologicheskaya struktura grazhdanskoj identichnosti [Psychological structure of civic identity]. *Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki* [News of the Tula State University. Humanitarian sciences], 3-1, 244–247 (rus).
2. Vodolazhskaya, T. V. (2003). Identichnost grazhdanskaya [Civil identity]. *Sotsiologiya: Enciklopediya* [Sociology: Encyclopedia]. Compilers: A. A. Gricanov, V. L. Abushenko, G. M. Evelkin, G. N. Sokolova, O. V. Tereshhenko. Minsk: Knizhnyy Dom Publ. (rus).
3. Kupriyanov, A. I. (2007). Grazhdanskaya identichnost i sfera grazhdanskoj deyatel'nosti v Rossiyskoj imperii. Vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka. [Civic identity and civic activities in the sphere of the Russian Empire. The second half of the XIX – early XX century]. *Sbornik statey* [Collected articles]. Contributing editor B. Pietrov-Jenner, G. N. Ulynova. Moscow: ROSSPEN (rus).
4. Onyshchenko, O. S., Gorovyi, V. M., Popik, V. I. (2013). *Sotsialni merezhi yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva* [Social media as a factor in the development of civil society]. Kyiv (ukr).
5. Tocqueville, A. de. (1992). *Demokratiya v Amerike* [Democracy in America]. Moscow: Progress Publ. (rus).
6. Hazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnostey [Civic Identity in the structure of personal identity]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 112–126 (ukr).
7. Hazratova, N. V. (2004). *Psykholohiia vidnosyn osobystosti i derzhavy* [Psychology of relationship between the personality and the state]. Lutsk: Vezha Publ. (ukr).
8. Yudina, O. M. (1997). Polityko-psykholohichni aspekty stavlennia osobystosti do derzhavy [Political and psychological aspects of the relationship between the individual to the state]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainkoj derzhavy: Materialy Druhoj vseukrainskoj naukoj konferentsii 13-14 lystopada 1997 roky* [The problems of political psychology and its role in the formation of a citizen Ukrainian State], 2, 312–314 (ukr).
9. Knefelkamp, L. (2008). Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*, Vol. 11, no. 2, pp. 1–3, <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf>.

Синельников Р. Ю. Особенности взаимоотношений гражданина и государства как фактор становления гражданской идентичности

Раскрывается содержание понятия “гражданская идентичность” в контексте специфики взаимоотношений между гражданином (гражданским обществом) и государством (государственными органами власти). Установлено, что именно от своеобразия индивидуального опыта гражданина в организационном, правовом, экономическом и финансовом пространстве государства зависит формирование

образа государства в его сознании. Этот процесс определен в качестве одного из ключевых факторов становления гражданской идентичности, поскольку он касается удовлетворения потребности в безопасности, самореализации, оправдания собственного существования как члена гражданского сообщества. Проанализирован также и обратный процесс реактивности государства на гражданские запросы общества и их возможные последствия, что представлено в виде авторской модели. Утверждается, что для того чтобы понять такое сложное и динамичное явление, как гражданская идентичность, недостаточно только проанализировать ее сущностные характеристики, а следует говорить о существенных политико-психологических факторах, которые привели к актуальному состоянию гражданской идентичности в украинском обществе.

Ключевые слова: гражданская идентичность, гражданская позиция, общественный договор, гражданско-государственное устройство, политический дискурс.

Synelnykov R. Yu. Peculiarities of the citizen-state relationship as a factor of civic identity formation

The article deals with the content of the civic identity concept in the context of a specific character of the citizen-state (civil society – government institutions) relationship. The formation of the state image in citizens' conscience depends on their specific individual experience in the institutional, legal, economic and financial spheres of the state. This process is considered a key factor of the civic identity formation as it is concerned with meeting the need for security and self-realization as well as justification of one's existence as a civil society member. The process of the state reactivity to citizens' requests and their possible consequences have also been analyzed, and the findings are presented in the form of the author's model. In order to understand such a complex and dynamic phenomenon as civic identity, it is not enough to analyze its essential characteristics. One should consider the most important political and psychological factors that led to the current state of civic identity in the Ukrainian society.

Key words: civic identity, civic stance, social contract, social and political system, political discourse.